

Grundtvigianere, missionsfolk og genrejste apostle

Danske katolsk-apostolskes folkekirkelige baggrund og salmebøger

Af Benjamin Brandt Christiansen

Fra 1850'erne til 1901 missionerede de katolsk-apostolske, kaldet irvingianerne, i Danmark og opbyggede menigheder i hele landet. Alligevel er de påfaldende underbelyste i dansk kirkehistorie. I denne artikel fremdrages Katolsk-apostolsk Kirke som et trossamfund, der evangeliserede i grundtvigske og indremissionske miljøer ud fra en overkonfessionel selvforståelse. Forbindelserne mellem Katolsk-apostolsk Kirke og folkekirkelige vækkelser belyses konkret gennem to betydningsfulde katolsk-apostolske gejstlige, Adolph Fleischer og Frederik Bertelsen. Fleischer havde grundtvigsk baggrund, imens Bertelsen på samme tid var katolsk-apostolsk og aktiv i Indre Mission. Endelig undersøges forbindelsernes mulige aftryk i katolsk-apostolske salmebøger.

Før »den stille tid«

Historien om de katolsk-apostolske, ofte kaldet irvingianere, er ikke just blandt de velbelyste i dansk kirkeliv. Som vækkelsesbevægelse etablerede de sig her i landet i 1800-tallets anden halvdel. I den henseende var Katolsk-apostolsk Kirke ikke enestående, men del af en større bølge af engelske og amerikanske trossamfund, der kom til landet efter religionsfrihedens indførelse. Flere af disse, som mormoner, adventister og også katolsk-apostolske, betonedes særligt Kristi genkomst. De katolsk-apostolske adskilte sig dog ved deres insisteren på ikke at have forladt folkekirken som sådan.

Katolsk-apostolsk Kirkes udadrettede aktivitet på dansk grund koncentrerede sig mellem 1861, da den første menighed stiftedes, og 1901, da den sidste af kirkens såkaldte genrejste apostle afgik ved døden uden synlige tegn på genkomsten. Da kun apostlene måtte ordinere kirkens engle, præster og diakoner, blev det 20. århundrede »den stille tid« med gradvist færre aktiviteter og svindende medlemstal. Som institution forstummede Katolsk-apostolsk Kirke over for omverdenen. I dag står den københavnske hovedmenigheds kirke i Gyldenløvesgade som et prominent vidnesbyrd om, at man fortsat holder litanitjenester,

Emanuel Christie Fleischer (1850-1911) var søn af Adolph Fleischer og tilhørte Katolsk-apostolsk Kirke. Han var som arkitekt uddannet på Kunstakademiet i København og var en tid ansat hos den engelske arkitekt John Belcher. For ham ledede han opførslen af Katolsk-apostolsk Kirke i Gyldenløvesgade i København. Fleischer forestod flere kirkerestaureringer i Jylland. Han var evangelist ved den Katolsk-apostolske kirke i Aarhus, som han opførte sammen med Hjalmar Kjær. Den lille enkelt-skibede kirke i røde mursten ligger i udkanten af Rådhusparken og er nu overtaget af den kaldæiske menighed. Foto: CBN.

om end for en lille skare. Den afvisende indstilling over for omverdenen er samtidig årsag til, at mange kilder ikke er tilgængelige. Holdningen er, at menighedernes interne dokumenter ingen relevans har for udefrakommende. Som historiker er man derfor henvist til at basere sine undersøgelser på trykte bøger samt tilfældige materialer, der er endt i arkiv-, biblioteks- eller privatsamlinger på trods af politikken.

I dag kommer vi nemt til at overføre en senere tids billede af til-lukkede katolsk-apostolske kirker til det 19. århundrede. Men i perioden før 1901, som jeg her vil belyse, var situationen ganske anderledes. Dengang holdt katolsk-apostolske evangelister flittigt foredrag om de sidste tider og hjalp med at oprette nye menigheder rundtom

i landet, hvilket også blev bemærket både i kirkelige tidsskrifter og dagspressen.¹ I denne artikel vil jeg inddrage fortællingen om Katolsk-apostolsk Kirke i historien om grundtvigianismen og Indre Mission i samme periode. Jeg ønsker først at vise, at de katolsk-apostolske missionerede i grundtvigske og indremissionske miljøer og i visse tilfælde også lykkedes med det. Dernæst vil jeg inddrage to konkrete eksempler på katolsk-apostolske med grundtvigsk eller indremissionsk udgangspunkt, Adolph Fleischer og Frederik Bertelsen. De to blev hovedskikkelser i Katolsk-apostolsk Kirke, og sidstnævnte formåede endda at være centralt placeret i Indre Mission på samme tid. Endelig vil jeg fremhæve brugen af salmer i katolsk-apostolske menigheder som et billede på vekselvirkninger mellem dem og folkekirken. Især vil jeg pege på, hvordan N.F.S. Grundtvigs salmer kobles til en katolsk-apostolsk eskatologi.

En førstegrøde samlet under apostle

Som det fremgår, vil jeg hverken præsentere Katolsk-apostolsk Kirkes historie på verdensplan eller redegøre fuldstændigt for kirkens teologi.² For at forstå, hvorfor forholdet mellem Katolsk-apostolsk Kirke og folkekirkens retninger var anderledes end for andre af tidens trosamfund, er det dog nødvendigt at skitsere kirkens præmillennialisme og overkonfessionelle selvopfattelse.

Ved »præmillennialisme« forstår den type kiliastisk eskatologi, hvor Kristus skal vende tilbage og indvarsle et jordisk Tusindårsrige. Kristus forventes altså at ankomme før Tusindårsriget, modsat postmillennialisme, hvor Kristus forventes efter Tusindårsrigets fuldbgyrdelse. Inden genkomsten og Tusindårsriget ventede de katolsk-apostolske store trængsler her på jorden – trængsler, der siden den franske revolution havde vist sig som politisk uro og forsøg på at omstyrte den politiske orden ved folkelige oprør. Ét af bevægelsens britiske arnesteder

1 I mit kandidatspeciale undersøgte jeg folkekirkelige reaktioner på Katolsk-apostolsk Kirke i bøger og tidsskrifter inden for samme periode. Se Benjamin Brandt Christensen: *»Irvingianerne ere jo, trods deres vildfarelser, kristne med alvor«: En undersøgelse af folkekirkens forhold til Katolsk-Apostolsk Kirke, 1861-1901*, kandidatspeciale, Københavns Universitet 2019.

2 Standardværket om kirkens historie er Tim Grass: *The Lord's Work: A History of the Catholic Apostolic Church*, Eugene, OR 2017. For et dansk perspektiv er der mit førnævnte speciale og den siden udkomne Knud B. Christoffersen: *En anden verden: Irvingianerne eller Den katolsk-apostolske kirke i Danmark*, 2 bd., red. Anne Marie Jørgensen, Frederikssund 2019. Der er tale om manuskriptet til et ufærdigt, men omfattende og velresearchet værk, som er udgivet posthumt. Endelig finder man en kort indføring i Michael Neiiendam: *Frikirker og sekter*, 4. udg., København 1958.

var vel at mærke vækkelsesmøder hos den politisk stærkt konservative bankmand og godsejer Henry Drummond.³ Verdenskirken var gået itu efter pavelig enerådighed, skismaer og reformationer og lå nu splittet i sekterisme. Splittelsen var dyb, men håb fandtes der dog endnu. De kristne skulle som nævnt berede sig på Herrens genkomst, og det kunne alene ske, hvis alverdens kirkelige konfessioner på ny fik fælles apostle. Og således gik det. Ifølge de katolsk-apostolske blev kirkens genrejste apostle udvalgt af Gud gennem profetiske kaldelser, og fra 1835 kunne de 12 danne et katolsk udgangspunkt i ordets bogstavelige forstand. Kirkelig enhed var atter mulig.⁴

Under de genrejste apostle oprettede kirken en række embeder: ærkeengle, engle, ældste, præster, evangelister og diakoner. Også profeterne blev underordnet som et særligt embede, der repræsenterede kirkens karismatiske udgangspunkt.⁵ Helligånden var desuden til stede i de såkaldte beseglinger, som apostlene udførte fra 1847. Apostlene kundgjorde ved beseglingen under håndspålæggelse, at den beseglede skulle undgå de værste af de kommende trængsler. Disse beseglede skulle som de »ét hundrede og fireogfyrre tusind beseglede ud af alle Israels stammer« være den såkaldte »førstegrøde«.⁶

Den karismatiske oprindelse viste sig også i benævnelsen »irvingianer«. Præsten Edward Irving, hvis efternavn lå bag, tog del i den profetiske bevægelse, der sammen med Drummonds møder var kirkens kim. Irving blev imidlertid ikke kaldet til apostel og døde ganske tidligt i forløbet.⁷ Medlemmerne så og ser stadigvæk »irvingianer« som et misforstået sektprædikat. Selv foretrak de mest af alt ikke at have et prædikat overhovedet. Gradvist vandt »Katolsk-apostolsk Kirke« eller »de katolsk-apostolske menigheder« dog indpas. Med en dansk engels egne ord, »fordi man fordrer, vi skulle have et Navn, og fordi man

3 Drummond, den anden apostel, og John Bate Cardale, den første apostel samt hovedmand bag kirkens liturgi, kan ses som trossamfundets mest betydningsfulde skikkelser. Se Grass 2017, s. 24.

4 Den bedste undersøgelse af katolsk-apostolsk teologi, herunder eskatologi, er Columba Graham Flegg: »*Gathered under Apostles*«: A Study of the Catholic Apostolic Church, Oxford 1992.

5 Embederne var overordnet inddelt i »det firfoldige embede«, dvs. apostle, evangelister, profeter og lærere efter Ef 4,9-13.

6 Åb 7,4; jf. Christoffersen 2019, s. 442-444.

7 Grundtvig mødte selv Irving og hørte ham prædike under sin første rejse til England. Det skete dog to år før de karismatiske udbrud. Grundtvig havde fattet interesse for Irvings eskatologiske forkyndelse, men var ved besøget ikke imponeret af hverken prædikenen eller Irving som menneske. Se *Breve til og fra N.F.S. Grundtvig*, bind II, red. Georg Christensen og Stener Grundtvig, København 1924, s. 181.

ellers maatte antage, at vi vedkjendte os det saare feilagtige og misvisende Navn, hvormed man er tilbøielig til at kalde os«. ⁸

Ubehaget ved et fælles navn viser de katolsk-apostolskes opfattelse af altid at stå på overkonfessionel og økumenisk grund. Katolsk-apostolsk Kirkes ideal var at virke som den forenende vækkelse i alle kristne lande og konfessioner. Af samme grund lagde kirken stort set ingen vægt på mission blandt ikke-kristne. ⁹ Denne selvopfattelse viste sig også i kirkens liturgi. Her indgik både romersk-katolske og ortodokse elementer i forsøget på at genfinde en urkirkelig form. Kirkens gudstjenester fik et påfaldende høj Kirkeligt præg med eksempelvis brug af røgelse og vievand. ¹⁰

Danske katolsk-apostolske fastholdt, at de sagtens på én gang kunne anerkende de genrejste apostle og høre til folkekirken. Fra 1863 lå det ikke desto mindre fast fra folkekirkens side, at Katolsk-apostolsk Kirke var at betragte som et udenforstående trossamfund. Dens medlemmer havde derfor heller ikke krav på at modtage sakramenterne i folkekirkeligt regi. ¹¹ De katolsk-apostolske accepterede aldrig for alvor dette, og kirken søgte ikke om at blive et anerkendt trossamfund. Omverdenen beskrev ikke desto mindre igennem hele perioden Katolsk-apostolsk Kirke som en afgrænset sekt, om end én af de mest respektable og ireniske af slagsen. ¹²

Præmillennialismen og den overkonfessionelle identitet er væsentlige at have i baghovedet for at kunne forstå kirkens mission, som den udfoldede sig frem til 1901. Førstnævnte udstak de katolsk-apostolske evangelisters budskab: »Herren kommer, bered jer!« Sidstnævnte udstak evangelisternes fremgangsmåde: Missionen var først og fremmest målrettet de vakte, som nu skulle stifte bekendtskab med de genrejste apostle. Også folkekirken kunne finde sin plads under de 12, før det var for sent.

Med folkekirken som missionsmark

Fra første færd kom Katolsk-apostolsk Kirkes evangelister i forbindelse med den tidlige grundtvigianisme. Allerede i 1838 besøgte den apostel, der havde fået ansvaret for at udbrede budskabet i Danmark,

⁸ *Pastorale Meddelelser*, januar 1876, s. 32.

⁹ Flegg 1992, s. 454-456.

¹⁰ Sst., s. 271-275.

¹¹ *Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen*, København 1871, bd. III, s. 57f.

¹² Christiansen 2019, s. 44-76.

landet sammen med den dansk-holstenske evangelist Charles Böhm.¹³ Målet var som altid at overrække apostlenes fælles testimonium om Tusindårsrigets nærhed og kirkens behov for forening til landets øverste verdslige og gejstlige repræsentanter. Det lykkedes ikke at få foretræde for hverken Frederik VI eller nogen biskopper i første omgang. Men ifølge Katolsk-apostolsk Kirkes egen historiker talte apostlen og Böhm med en række yngre præster, herunder J.F. Fenger, P.C. Kierkegaard, Peter Rørdam og Frederik Helveg.¹⁴ Mødet gjorde tilsyneladende indtryk på sidstnævnte, som mange år senere skrev en endog meget positiv bedømmelse af Katolsk-apostolsk Kirke i *Dansk Kirketidende*.¹⁵

Det var imidlertid først fra slutningen af 1850'erne, at de katolsk-apostolske for alvor øgede engagementet i Danmark. I 1858 udkom de første bøger af Böhm på dansk, og med grundlæggelsen af Københavns hovedmenighed i 1861 var der et afsæt for mission i resten af landet. Kirkens foretrukne metode var foredragsrækker ved evangelisterne på hoteller eller i foreningslokaler.¹⁶ Når først en menighed med egne lokaler fandtes i byen, valgte man ofte at holde de sidste foredrag i rækken dér.¹⁷ Ud over avisannoncer fik evangelisterne også trykt reklamer til omdeling. Et eksempel er en folder med titlen *Bered dig til at møde din Gud* fra 1882. Den består af en kort tekst om de sidste dages nærhed og datoer for fem foredrag ved evangelisten Julius Thomsen.¹⁸ Titlen virker naturligvis dramatisk, men i øvrigt afspejler den illustrationsløse folder det afdæmpede indtryk, Katolsk-apostolsk Kirke ønskede at gøre. At blive misforstået som fjender af folkekirken eller sågar den borgerlige orden var det værst tænkelige udfald. Det lykkedes i de fleste tilfælde. Synet på de katolsk-apostolske var gen-

13 Apostlene havde hver deres stamme at bringe budskabet til. Danmark, som var i stamme med Holland, var først under apostlen Henry King-Church. Efter King-Churchs død overtog førnævnte John Bate Cardale. Efter Cardale var den øverste ansvarlige for Danmark en såkaldt koadjutor, Isaac Capadose. Se Grass 2017, s. 327-329.

14 Jens Aarsbo: *Vidnesbyrd og Livsbilleder fra Herrens Værk i Kirken, 1860-1880*, bd. V, København 1943, s. 3. Værkets femte bind bygger på interne kilder og dækker danske forhold. Aarsbo nåede kun at færdiggøre første halvdel af bindet før sin død. Han skrev desuden den eneste bibliografi over danske katolsk-apostolske bøger: *Fortegnelse over nogle kristelige Bøger og Skrifter udkomne i Danmark og Norge 1855-1910*, København 1911.

15 Frederik Helveg: »Irvingianismen, navnlig med Hensyn til Danmark«, *Dansk Kirketidende* 41, 1858.

16 *Aarhus Stiftstidende*, 12. april 1880; *Silkeborg Avis*, 10. november 1882.

17 *Dagbladet*, 12. januar 1874.

18 J.O. Thomsen: *Bered dig til at møde din Gud*, København 1882.

nemgående, som med en repræsentant for Indre Missions ord, at de var »stille og sagtmodige.«¹⁹

Rent medlemsmæssigt er der ingen tvivl om, at Katolsk-apostolsk Kirke havde større succes med missionen her i Danmark end gennemsnitligt, men de konkrete antal er usikre. Kirkens egne medlemslister er ikke tilgængelige, og de katolsk-apostolske opgav i folketællinger vidt forskellige svar på deres religiøse tilhørsforhold. Ser vi alene på dem, der faktisk blev registreret under betegnelsen »irvingianere«, viser der sig en tydelig udvikling. De dukker op i statistikker over trossamfund med 202 individer i 1860, kort inden hovedmenighedens grundlæggelse, hvilket ti år senere er steget til 349. Herefter går det stærkt. For 1880 er der officielt 1039 registrerede, imens der i 1890 er 2609. Fremgangen fortsætter til imponerende 3812 i 1901.²⁰ Ved forrige århundredeskifte var Katolsk-apostolsk Kirke altså, betragtet som et samlet trossamfund, det fjerdestørste uden for folkekirken. Selv ud fra dette lavt satte antal var Danmark landet med flest katolsk-apostolske i forhold til befolkningstal.

Af og til kunne konflikter ikke undgås. De skyldtes især beseglingerne, der for kritikere lod til at være i modstrid med kirkens påståede økumeniske fundament. Ifølge en kritiker fra Indre Mission skabte evangelisterne problemer i Odense, da de i vinteren 1887-88 »foruroligede og forvirrede en Del nyvakte og endnu ubefæstede Medlemmer af Menigheden ved deres dristige Paastande om, at Folkekirken savnede de nødvendige Embeder og dens Medlemmer den rette Besegling«. Her ses kirkens fremgangsmåde med direkte henvendelse til allerede vakte kristne. I dette tilfælde reagerede de lokale repræsentanter for Indre Mission ved at arrangere en modsvarende foredragsrække og støtte udgivelsen af en kritisk bog om de genrejste apostle og beseglingerne.²¹ Noget lignende kom i stand efter evangelisternes foredrag i Hjørring. Også her valgte en repræsentant for folkekirken, denne gang en lokal sognepræst, at afholde modforedrag. Han så tydelige følger af den katolsk-apostolske mission:

Det har været at spore – ikke blot af Bekjendtgjørelser i Aviserne om Foredrag, men ogsaa i selve Menigheds-Forholdene. Medlem-

19 Peder Larsen: *Erindringer fra min Barndoms- Ungdoms- og Manddomstid*, København 1903, s. 48f.

20 *Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Aarhundrede*, København 1905, s. 73.

21 Jensenius Johansen: *Det saakaldte irvingianske Apostolat set i Herrens og hans Apostles Lys*, Odense 1888, s. 5-7.

mer af Folkekirken have søgt Underretning om, hvad denne Retning egentlig fører i sit Skjold; og vore Kirker og navnlig Skriftemaal og Altergang i vore Kirker ere blevne benyttede som en Forberedelse og foreløbig Renselse til fra Folkekirkens Samfund at kunne træde over i det saakaldte apostolisk-katholske Menigheds-Samfund.²²

I en artikel i *Dansk Kirketidende* fra 1888 vurderer den grundtvigske præst og bladudgiver Thorvald Elmquist de foregående års erfaringer sådan her: »Irvingianernes Tal steg betydeligt i de første Aar, navnlig rekruteret af religiøst vakte Folk, baade af den grundtvigske og den indre Missions Retning. Men siden kom der en Standsning.«²³ De katolsk-apostolske havde formået at overbevise folk med baggrund i folkekirkens vækkelsesprægede retninger. Elmquist underbygger i den henseende Jens Aarsbo, som skriver om de nye medlemmer: »ikke desmindre har Herrens Gerning ved Apostle altid draget mange af Grundtvigs Tilhængere til sig.«²⁴ Også i dagspressen kunne det uden forbehold skrives om Katolsk-apostolsk Kirke, at den havde vundet »ikke Faa af den grundtvigske Retning«.²⁵ Selv de katolsk-apostolskes argeste kritikere accepterede præmissen, men indvendte, at »med disses ‘Grundtvigskhed’ har det i saa Fald næppe været synderlig bevendt«.²⁶

Thorvald Elmquist trak til dels på egne erfaringer. I sine erindringer beskriver han, hvordan han som ung teologistuderende opdagede Charles Böhms bøger. I denne periode nærmede Elmquist bekymringer for, om nye socialistiske strømninger var tegn på de sidste tider. Han opsøgte derfor Katolsk-apostolsk Kirkes menighed og begyndte at gå til gudstjenester dér. På samme tid overvejede han efter eget udsagn et tilbud om at blive kapellan i Ryslinge valgmenighed hos selveste Vilhelm Birkedal. Det måtte nødvendigvis komme til en afgørelse. Elmquist valgte at forblive grundtvigianer, men ikke desto mindre kæmpede han fortsat med disse »irvingianske anfægtelser« i sine tidlige år som sognepræst.²⁷

22 H. B. Tønnesen: *I Anledning af Irvingianernes Optræden i Hjørring*, Hjørring 1880, s. 3.

23 *Dansk Kirketidende* 42, 1888.

24 Aarsbo 1943, s. 109.

25 Søndagstillæg til *Nationaltidende*, 4. november 1894.

26 Søndagstillæg til *Nationaltidende*, 11. november 1894.

27 Thorvald Elmquist: *Livserindringer*, upubliceret 1893, også tilgængelig via: <http://www.elmquist.info/bio551.html> (set 23.04. 2021).

En præst fra folkekirken tilsluttede sig faktisk Katolsk-apostolsk Kirke. Sophus Christen Lauritz Rasmussen ved Højbjerg og Elsborg kirker i Aarhus Stift, nu Viborg Stift, lod sig besejle af apostlen i 1894. Rasmussen fulgte dermed den lokale overlærer i Højbjerg, Valdemar Nielsen, der allerede i 1887 var gået over til Katolsk-apostolsk Kirke. Da Rasmussens besejling blev kendt, førte den til hans afskedigelse i august 1894. Siden blev han én af præsterne ved Københavns hovedmenighed.²⁸ Han udgav derudover en bog, hvori han dog ikke forklarer sin vej fra præst i et grundtvigsk præget sogn til Katolsk-apostolsk Kirke.²⁹ Sin præstebaggrund til trods kom den sent besejlede Rasmussen ikke til at spille en vigtig rolle i kirkens danske historie. Vender vi tilbage til begyndelsen af perioden, finder vi imidlertid en grundtvigianer, hvis betydning for menighederne næppe kan overvurderes.

Fra grundtvigianer til katolsk-apostolsk faderskikkelse

Blandt de katolsk-apostolske med forudgående grundtvigsk tilknytning var én af kirkens mest betydningsfulde mænd: Adolph Frederik Hilaris Fleischer, de danske menigheders første præst og engel. Han havde som ung læst teologi, men opgivet studierne og fået ansættelse som lærer på Herlufsholm. Siden arbejdede han som landmåler, til han i 1853 købte storgården Nybogaard nær Humlebæk for en arv. I december 1854 blev han valgt ind i Folketinget, men genopstillede ikke til valget i juni året efter.³⁰

Fra studietiden og igennem det meste af sit voksenliv var Fleischer først og fremmest tilhænger af Grundtvigs tanker i såvel teologisk som samfundsmæssig henseende. I Næstved var han i 1846 med til at stifte den lokale afdeling af Danske Samfund, og han blev bestyrelsesmedlem i Danske Forening.³¹ I Danske Forening var Fleischer også med i den komité, der efter Grundtvigs 70-årsfødselsdag i 1853 iværksatte indsamlingen til en højskole i hans navn, den senere Grundtvigs Højskole på Marielyst.³² Fleischer valgte endda at blive viet af Grundtvig

28 Paul Nedergaard: *Personalthistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie*, bd. VIII, København 1954, s. 474–76.

29 Sophus Rasmussen: *Et Vidnesbyrd for mine døbte Brødre om Herrens Beredelsesgerning i vore Dage for Hans nære Komme*, København 1895.

30 Emil Elberling: *Rigsdagens Medlemmer gennem hundrede Aar*, København 1949, bd. I, s. 144f.

31 Christoffersen 2019, s. 101ff.

32 Anders Monrad Møller: »Vejen til Sorø? Forspil til Grundtvigs Højskole på Marielyst«, *Uddannelseshistorie* 2004 (38), s. 20f.

i Vartov Hospitalskirke, ligesom Marie Toft, Grundtvigs hustru, var gudmor ved hans første datters dåb.³³

Efter overtagelsen af Nybogaard begyndte Fleischer at lægge hus til studiekredse om de sidste tider – en dansk parallel til Henry Drummonds møder et kvart århundrede før. I den forbindelse stødte han i 1858 på Charles Böhms bog *Om Tidernes Tegn og Christi anden Tilkommelse* og blev ifølge Aarsbo overbevist efter personligt at have mødt Böhm i Berlin.³⁴ Fleischer blev en slags faderskikkelse for den unge danske kirke. Efter præste- og engleordination i henholdsvis 1861 og 1863 forfattede han til missionsbrug bogen *Jesu Christi Tilkommelse og de forudgaaende Tegn*.³⁵ Endelig begyndte Fleischer at udgive *Pastorale Meddelelser*, Katolsk-apostolsk Kirkes eget tidsskrift på dansk.³⁶ *Pastorale Meddelelser* var skriftligt bindeled mellem landets menigheder helt frem til 1958, og fra englenes side betragtede man det som en selvfølgelighed, at alle medlemmer abonnerede.³⁷ Det var derfor oplagt, at Fleischer forsvarede de katolsk-apostolskes standpunkter på det fjerde nordiske kirkemøde i 1871, hvor »Irvingianernes Opfattelse af de sidste Ting i Forhold til den hellige Skrift« var til debat.³⁸

Man kan på den baggrund argumentere for, at grundtvigianeren Fleischer, måske med undtagelse af Charles Böhm, havde størst betydning af alle for kirkens tidlige udvikling i Danmark. Hans efterfølger i embedet som engel i Københavns hovedmenighed viser dog, at de katolsk-apostolske også havde forbindelser i Indre Mission.

Forretningsfører for Indre Mission, ærkeengel i Herrens værk

Frederik Christian Bertelsen og hans karriere anskueliggør den unikke position, som katolsk-apostolske kunne placere sig i. Bertelsen var af profession forlægger og boghandler, og fra 1868 fungerede han som Indre Missions forretningsfører med ansvar for hele den landsdækkende

33 Kirkebog for Vartov Hospitalskirke, Staden København: 22. november 1849; Kirkebog for Skt. Peders Sogn, Præstø Amt: Rachel Sophie Oline Cornelia Fleischer, 28. maj 1852.

34 Aarsbo 1943, s. 13-16.

35 A.F.H. Fleischer: *Jesu Christi Tilkommelse og de forudgaaende Tegn*, København 1863.

36 *Pastorale Meddelelser*, november-december 1866.

37 *Til Menighedens medlemmer i Haslev*, København 1895, Det Kgl. Biblioteks småtryksamling.

38 Kr. Madsen: *Forhandlingerne paa det fjerde Nordiske Kirkemøde i Kjøbenhavn den 5., 6. og 7. September 1871*, København 1871, s. 166-205.

organisations regnskab.³⁹ Fra 1883 var han også kasserer i Det Danske Missionsselskab.⁴⁰ Det kan lyde som mange beskæftigelser for én mand, men det var ikke alt. I 1871 deltog Bertelsen ved det førømtalte fjerde nordiske kirkemøde. Her blev han ifølge Aarsbo overbevist om, at Tusindårsriget var nært, og at Katolsk-apostolsk Kirkes apostolat var ægte.⁴¹

I de følgende årtier avancerede Bertelsen i Katolsk-apostolsk Kirkes embedshierarki uden at ophøre med sit arbejde inden for Indre Mission af den grund. Han forblev som forretningsfører til 1894.⁴² Samme år ordineredes han som ny engel i Københavns hovedmenighed – et embede, han varetog frem til 1899.⁴³ Først da trak Bertelsen sig fra Det Danske Missionsselskab og ophørte endegyldigt med sine hverv i folkekirkeligt regi.⁴⁴ I Katolsk-apostolsk Kirke fortsatte han ufortrødent. Fra 1895 og frem til sin død næsten 20 år senere var Bertelsen én af de få ærkeengle. Han var dermed blandt de mest betydningsfulde mænd i kirken internationalt i årene efter den sidste apostels død.⁴⁵

Bertelsen lagde tilsyneladende ikke skjul på sit katolsk-apostolske tilhørsforhold, imens han var i Indre Mission. En indremissionær fortæller bl.a. i sine erindringer, at Bertelsen ved en lejlighed diskuterede med formanden Vilhelm Beck, da sidstnævnte gjorde grin med de genrejste apostle: »Fr. Bertelsen, der var Missionens Regnskabsfører og stod i den irvingianske Menighed, gik Pastor Beck stærkt paa Klingen for hans Udtalelser.«⁴⁶ I en rosende nekrolog i *Indre Missions Tidende* kan man til sidst se redaktøren fremhæve Bertelsens mangeårige stilling, »skønt han hørte til et andet Samfund: det katolsk-apostolske (Irvingianismen)«, som et billede på Vilhelm Becks store frisind.⁴⁷

39 Paul Holt: *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år, 1861-1961*, København 1961, s. 396f.

40 Niels Bundgaard: *Det danske Missionsselskabs Historie*, bd. I, København 1935, s. 338.

41 Aarsbo 1943, s. 94.

42 Holt 1961, s. 398. Holt fortæller modsat Aarsbo, at Bertelsen allerede i 1870 havde tilsluttet sig de katolsk-apostolske.

43 »Denmark: The Churches in Copenhagen«, *Newsletter*, november 1953, privat tryksag, venligst delt af Edwin Diersmann.

44 Andreas Dolleris: *Danmarks Boghandlere, en personallhistorisk Haandbog*, bd. III, 2. udg., Odense 1906, s. 27f.

45 Johannes Albrecht Schröter: *Bilder zur Geschichte der Katholisch-Apostolischen Gemeinden*, Jena 2001, s. 132.

46 Larsen 1903, s. 48f.

47 *Indre Missions Tidende*, 29. oktober 1916, s. 529f.

I almindelighed var den folkekirkelige kritik af Katolsk-apostolsk Kirke, som beskrevet tidligere, blidere end den samtidige kritik af andre missionerende trossamfund. Alligevel virker Bertelsens karriere i Indre Mission besynderlig. Foreningen havde stærkt advaret mod at omgås forhenværende indremissionær Jens Larsen, da han i 1863 nærmede sig »Irvingianerne, en sværmerisk Sect«. ⁴⁸ Kurt E. Larsen har som forklaring på Bertelsen-historien foreslået, at Vilhelm Beck ikke betragtede Katolsk-apostolsk Kirke som en reel trussel mod Indre Missions arbejde. Årsagerne til dette var, at de katolsk-apostolske gik ind for barkedåb og ikke angreb folkekirken. ⁴⁹ Skulle barkedåben have været Becks lakmusprøve på, om et trossamfund var tåleligt, så undrer det lidt, når Indre Mission under hans ledelse bekæmpede Metodistkirken. Her må det dog medgives, at de katolsk-apostolske, der ofte kritiserede andre protestantiske trossamfund for ikke at betone det sakramentale tilstrækkeligt, kan have gjort et noget andet indtryk på Beck end metodisterne. ⁵⁰

Mange grundtvigianere og missionsfolk mødte altså katolsk-apostolske budskaber i løbet af 1800-tallets sidste årtier. Adskillige valgte på den baggrund at slutte sig til de nye menigheder, der opstod rundt om i landet. Katolsk-apostolsk Kirke i Danmark synes i nogen grad at være begyndt som menigheder af forhenværende, eller i visse tilfælde vedblivende, folkekirkemedlemmer med grundtvigsk eller indremissionsk baggrund. Det gjaldt også skikkelser som Adolph Fleischer og Frederik Bertelsen, der opnåede embeder som henholdsvis engel og ærkeengel. Spørgsmålet er, om disse biografiske historier alene er kuriøse anekdoter, eller om de faktisk fik videre konsekvenser for Katolsk-apostolsk Kirke. Medførte den folkekirkelige kontekst særlige træk ved menighedslivet her til lands, eller forblev Katolsk-apostolsk Kirke en britisk kirke på dansk jord? Ét muligt eksempel på et sådant særligt træk findes i kirkens salmebøger.

»Ved Himmelflammen til Zions Stad« – katolsk-apostolsk brug af Grundtvig

De katolsk-apostolskes salmebøger har været genstand for endnu mindre opmærksomhed end Katolsk-apostolsk Kirke som helhed. Selvom Jørgen Kjærgaard i sin *Salmehåndbog* har et kort afsnit om Katolsk-

⁴⁸ *Indre Missions Tidende*, 1. januar 1863, s. 16.

⁴⁹ Kurt E. Larsen: *Vilhelm Beck – missionspræsten*, Fredericia 2001, s. 153-156.

⁵⁰ Om Katolsk-apostolsk Kirkes »sakramentale princip« og kritik af andre vækkelseskirker på dette punkt, se Flegg 1992, s. 215-217.

apostolsk Kirke, så behandler han her kun de katolsk-apostolske liturgibøger.⁵¹ Knud B. Christoffersen oplister kirkens sangbøger, men beskriver heller ikke selve salmerne.⁵² Kun Tim Grass har fra britisk side bemærket de mange salmer af Grundtvig inden for de danske menigheder, men forklarer det lidt kryptisk som resultat af en pietistisk samhørighed.⁵³

I 1870 udkom den første salmebog specifikt for de katolsk-apostolske menigheder. Den var redigeret af Julius Thomsen og afløste den folkekirkelige salmebog fra 1855, som menighederne hidtil havde anvendt. Ser vi nærmere på Thomsens bog, er der nu ikke tale om et markant brud med den folkekirkelige salmetradition. Tværtimod er der 22 salmer af Grundtvig såvel som salmer af Luther, Brorson og Inge-mann. Thomsen er også selv manden bag enkelte salmer og oversættelser. Blandt de oversatte salmer er fem fra de britiske katolsk-apostolske menigheder. Som forfatter står Edward Wilton Eddis, redaktør på den første engelsksprogede salmebog fra 1864.⁵⁴ Den første salmebog for de tyske katolsk-apostolske menigheder udkom allerede i 1859, hvilket igen peger på, at kirkens medlemsmæssige tyngdepunkt havde flyttet sig fra Storbritannien til kontinentet.⁵⁵ Thomsens salmebog er med sine 130 salmer ganske kort. Allerede i 1879 udkom derfor en ny, samlet af selveste Adolph Fleischer. *Hymner til Brug i Kirken og ved Husandagten* indeholder 171 salmer samt 67 lovprisninger. Fleischers salmebog viser fint de katolsk-apostolskes villighed til at optage liturgi og salmer fra vidt forskellige bekendelser. Inkluderet er således den romersk-katolske kommunionssalme *Gloria, laus et honor*, nyoversat til dansk til brug ved nadveren. I bogen finder vi desuden salmer fra Metodistkirken, såvel som svenske og norske salmer. Det gælder f.eks. den norske *Lovsynger Herrens Miskundhed*.⁵⁶ Igen er der mange salmer af Grundtvig – hele 40 styk. Inddragelsen af folkekirkelige salmer er mindre påfaldende i sig selv. Netop Grundtvigs tekster blev dog også brugt på langt mere kreativ vis.

Kaster vi et blik på sangregistret til *Hymner*, finder vi i en del tilfælde asterisker, der signalerer omskrivninger.⁵⁷ Det gælder bl.a.

51 Jørgen Kjærgaard: *Salmehåndbog*, bd. I, København 2003, s. 323f.

52 Christoffersen 2019, bd. II, s. 474ff.

53 Grass 2017, s. 204.

54 J.O. Thomsen: *Hymner for den katholsk-apostolske Kirke*, København 1870.

55 Grass 2017, s. 203f.

56 Salmen er oprindelig svensk af J.O. Wallin. Den norske oversættelse, som er optaget i *Hymner*, er af digteren og salmebogsudgiveren M.B. Landstad.

57 A.F.H. Fleischer: *Hymner til Brug i Kirken og ved Huusandagten*, København 1879, s. XVI.

Grundtvigs salme *Lille Guds Barn! hvad skader dig?*, salme nr. 151. Teksten er umiddelbart næsten den samme som i folkekirkens udgave. Der er dog en lille, men teologisk betydningsfuld, forandring at spore til sidst i salmen. I Grundtvigs original lyder det ottende og afsluttende vers således:

Føden og Klæden nok du faar
 Af ham i Morgen som i Gaar.
 Og naar hans Sol for dig gaar ned,
 Arver du al hans Herlighed.
 O, Gud ske Lov!⁵⁸

I den katolsk-apostolske udgave er salmens ottende vers derimod:

Føden og Klæden nok du faaer
 Af Ham i Morgen som i Gaar
 Og naar Hans Søn nu kommer her,
 Legem' du faaer saa reent og skær,
 O, Gud skee Lov!⁵⁹

Tredje og fjerde verselinje er altså forandret. Salmens afsluttende vægtning er tydeligt flyttet fra den enkeltes frelse til Kristi nært forestående jordiske genkomst.

Den mest opsigtsvækkende brug af en Grundtvig-salme i *Hymner* er dog bryllupssalmen *Det er saa yndigt at følges ad*. I *Hymner* efterfølges Grundtvigs original således af en helt ny tekst til Weyses melodi. Som forfatter står den katolsk-apostolske præst Paul Axel Wessberg. Wessbergs udgave hedder *Det er saa yndigt, hvor To som her*. Med sine tre vers kunne den snildt fungere som en udvidelse til Grundtvigs salme. De tre vers lader jeg her citere i deres helhed:

Det er saa yndigt, hvor To, som her,
 I Herrens Navn sig til Eet forene,
 Hvor Brud og Brudgom har Herren kjær
 Og udi Troen sin Gud vil tjene;
 Ja det er Gammen
 ∴ At vandre sammen ∴

58 N.F.S. Grundtvig og C. J. Brandt: *N. F. S. Grundtvigs Kirke-Salmebog*, København 1874, s. 325.

59 Fleischer 1879, s. 145.

Ved Himmelflammen
 :: Til Zions Stad ::

Og nu, vi bede Dig, gode Gud,
 Som giver langt over, hvad vi bede:
 Velsign Du Brudgommen og hans Brud,
 Og vær Du altid hos dem tilstede!
 Føi dem tilsammen,
 :: Saa de med Gammen ::
 Maa vandre sammen
 :: Til Himmelen ::

Forvist vi vide nu, os til Gavn,
 At Tiden for os er kort hernede.
 Ak, før os vel i den sikke Havn
 Og gjør dit Folk for din Gjenkomst rede!
 Og nu tilsammen
 :: Med Fryd og Gammen ::
 Vi sjunge: »Amen,
 :: I Jesu Navn!« ::⁶⁰

Wessbergs tekst er kort sagt syntesen af Grundtvigs bryllupssalme og katolsk-apostolsk nærforventning. Salmens fokus flyttes fra det denne-sidige ægteskab til førstegrødens fælles håb om snart at møde Herren. Fra 1879 var der kun én levende apostel, en ældre mand, så man måtte forvente noget stort snart. De nyviede skulle sandsynligvis møde Herren inden længe.⁶¹

I Katolsk-apostolsk Kirkes efterfølgende sang- og salmebøger sorterede redaktørerne. *Det er saa yndigt, hvor To som her* var tilsyneladende meget vellidt i menighederne. Den indgår således i alle fire udgaver af *Kirkelig Sangbog*. *Lille Guds Barn* fik derimod allerede i *Kirkelig Sangbogs* første udgave Grundtvigs originaltekst som i folkekirkens salmebøger.⁶²

Den omfattende og kreative brug af folkekirkelige salmer lader til at have haft to hovedårsager. For det første forenede den menighedernes

⁶⁰ Sst., s. 109.

⁶¹ Francis V. Woodhouse var i kraft af sit lange liv kirkens eneste apostel i næsten et kvart århundrede. At alle 12 ikke skulle være i live ved Herrens genkomst, lå fast allerede før kirkens etablering i Danmark, da hele tre apostle i 1855 var afgået ved døden.

⁶² *Kirkelig Sangbog til Brug i Gudstjenesten og i Hjemmet*, København 1897, s. 169f.

ønske om at synge salmer om Herrens nærhed med deres baggrund i grundtvigianismen eller Indre Mission. For det andet kunne inddragelsen af de folkekirkelige salmer være et led i den større indsats for at skabe gudstjenester med et tværkirkeligt udtryk – helt på linje med brugen af katolske nadversalmer eller for den sags skyld indførelsen af røgelse. Receptionen af Grundtvigs salmer i trossamfund uden for folkekirken er ikke et voldsomt studeret emne, men de katolsk-apostolske var heller ikke helt enestående på den front. Tidligere har Enok Mortensen f.eks. beskrevet omskrivninger af *Den signede dag* i mormonske sangbøger. Her føjede man linjer om de mormonske profetbrødre Joseph og Hyrum Smith til teksten.⁶³

En kiliastisk side af dansk vækkelseshistorie

I denne artikel har jeg forsøgt at drage en række koblinger mellem Katolsk-apostolsk Kirke, som den fungerede i tiden inden 1901, og de folkekirkelige retninger i samme periode. Jeg håber dermed at have inddraget et trossamfund, der ellers kunne synes at stå uden for dansk vækkelseshistorie, i en bredere kontekst. Katolsk-apostolsk Kirke var ikke en lille, tillukket dommedagskirke, men en række lokalt forankrede menigheder med sammenlagt flere tusind medlemmer, der indgik i dansk kirkeliv i næsten et halvt århundrede. De katolsk-apostolske missionærer forsøgte, mestendels gennem foredrag og bøger, at overbevise folkekirkens medlemmer om at berede sig på Kristi genkomst og anerkende de genrejste apostle. I forbløffende høj grad lykkedes det for dem. Missionærerne fandt klangbund for deres kiliastiske forkyndelse – især blandt folk med vækkelsesbaggrund. Katolsk-apostolsk Kirke blev i Danmark et trossamfund, hvis ledende mænd var tidligere grundtvigianere og missionsfolk. At de katolsk-apostolske forholdt sig til en specifikt dansk kontekst kan også ses i menighedernes aktive salmebrug. Forhåbentlig kan artiklen samtidig anspore til endnu større inddragelse af angloamerikanske vækkelsesbevægelser i historieskrivningen om grundtvigianere og Indre Mission.⁶⁴

Som Knud B. Christoffersen nøjagtigt skriver, så har Katolsk-apostolsk Kirke i vid udstrækning »formået at liste ud af historien ved

63 Enok Mortensen: »Den danske salme i Amerika«, *Grundtvig-Studier* 27/1 (1974), s. 55. Mortensen refererer ikke, hvor hans uddrag af de omskrevne Grundtvig-salmer stammer fra. Han nævner kun sangbogen *Sion Sange* (egentlig *Zions Sange*, Salt Lake City 1910), der ikke indeholder lignende eksempler. De citerede salmer findes i stedet i *Salmer til Brug for Jesu Christi Kirke af Sidste-Dages Hellige*, København 1879.

64 Som eksempelvis Elith Olesen har gjort det i sit værk *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*, Frederiksberg 1996.

at tie og ved at slette så mange spor som muligt«. ⁶⁵ »Den stille tid« efter 1901 blev sandelig stille – især efterhånden som menighedernes engle og præster gik bort. Ud over kirkens officielle tavshedspolitik, så kan en del af årsagen være, at de katolsk-apostolske i anden og tredje generation, der ikke forblev i de præsteløse menigheder, kunne glide temmelig ubemærket ind i folkekirken. Noget havde måske ændret sig i den lokale sognekirke i de mellemliggende årtier, men sakramenterne gjaldt lige så vel. Selv salmerne var de samme – stort set.

Summary

In this article, I argue that the Catholic Apostolic Church took a particular interest in mission towards members of the revival movements within the Danish National Church, the Grundtvigians and the Inner Mission. Secondly, I argue that this tactic worked well and played a role in making Denmark perhaps the most successful mission per capita for the Catholic Apostolic Church. The eschatological and ecumenical message of the Catholic Apostolics found an audience within the Danish revival movements. Some of the highest serving clergymen of the Catholic Apostolic Church had their backgrounds in distinct movements such as the Grundtvigian and the Inner Mission. One of them, Frederik Bertelsen, even maintained his work within the Inner Mission simultaneously. Finally, I argue that these members brought a strong hymnal tradition with them into their new congregations. This resulted in a particularly Danish singing culture as well as an inclusion of a significant number of hymns by N.F.S. Grundtvig in Danish Catholic Apostolic hymnbooks. My analysis of these books shows that the Catholic Apostolics not only translated and wrote hymns, but also rewrote the hymns by Grundtvig in order to emphasise the imminent return of Christ.

⁶⁵ Christoffersen 2019, bd. I, s. 390.